

СВІТЛОВА КУЛЬТУРА І МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ

УДК: 141.78:111.8](045)

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-4823-9435>

DOI: <https://doi.org/10.37627/2311-9489-20-2021-2.57-66>

КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН КОНЦЕПТУ РИЗОМИ

Неупокоєв

Руслан Валентинович

заслужений діяч мистецтв України,
доцент, Київський національний
університет театру, кіно і
телебачення імені І. К. Карпенка-
Карого, м. Київ
neupokoyev@ukr.net

Неупокоєв

Руслан Валентинович

заслужений діяч мистецтв
України, доцент, Київський
національний університет
театру, кіно і телебачення імені
І. К. Карпенка-Карого, г. Київ
neupokoyev@ukr.net

Ruslan Neupokoiev

Honored Worker of Arts of Ukraine,
Associate Professor, Kyiv National
I. K. Karpenko-Kary University of
Theater, Film and Television, Kyiv
neupokoyev@ukr.net

Анотація. Стаття досліджує прояви запропонованого Жилем Дельозом та Феліксом Гваттарі концепту ризоми в наративах людства, використовуючи елементи постмодерністської методології з уточненням термінологічного інструментарію. Наукова розвідка проводиться методом аналізу та деконструкції деяких культурних архетипів з позиції дотичності до досліджуваного концепту. Застосування зазначених методів до біблійних архетипів, які значною мірою протягом тривалого часу впливали на образ мислення людства, дозволить проаналізувати онтологічні елементи певних ідеологічних конструктів, на яких базуються принципи ліберальної та консервативної ідеологій. Дослідження застосовано до цінностей, названих традиційними, але сформованих переважно в XIX сторіччі, та їхньої справжньої приналежності до глибокої культурної традиції авраамічних релігій. Аналіз дозволяє визначити маніпуляцію елементами певних культурно-філософських трендів та оцінити їхні перспективи, враховуючи можливий вплив на світові трансформаційні процеси в культурі людства.

Ключові слова: істина, конвенціональність, ризома, дерево, фрактал, фрактально-ризоматична інверсія.

Методи: аналіз, порівняння, деконструкція, картографування.

Актуальність теми дослідження. У кінці 1970-х філософ-постструктураліст Жиль Дельоз та психолог Фелікс Гваттарі сформулювали концепт ризоми як метафори принципово нецентрованої транс-структури. Це відкриття вплинуло на розвиток цивілізації тою ж мірою, що й інтернет, ризоматичність якого є очевидною. Утім, застосування концепту є набагато ширшим, так професор університету Монреаля Брайан Массумі, відомий своїми перекладами робіт Дельоза, вважає, що «... ризома являє собою більше, ніж простий опис горизонтальної структури з'єднання, яка є протипоставленою ієрархічній деревоподібній структурі, де відносини між елементами є організованими центральним вузлом таким чином, що будь-яке горизонтальне з'єднання є організованим опосередковано вузлом, що знаходиться в привілейованому стані» (Герман, 2017).

Функціональна сфера концепту ризоми є набагато ширшою та, до прикладу, торкається постмодерністського мистецтва в процесі створення нелінійних нарративів (Неупокоев, 2018). Сам Дельоз ще в роботі «Логіка сенсу» описав ризоматичність виникнення сенсу як взаємовідносин між поняттями (Делез, 2001, с. 50). Автори концепту ризоми та його антитези — дерева — вважали їх двома онтологічними парадигмами мислення (Делез, & Гваттари, 1996, с. 8–20). Іншими словами, явища, які через символи здатна сприйняти людська свідомість, можна укласти в ці дві парадигми. Таким чином, у метанаративах цивілізації та культурних архетипах людства цей факт неодмінно мав би відобразитися, а його аналіз допоміг би зробити внесок у деякі актуальні дискусії.

Кінець модерну активізував критику його центральної політичної філософії — лібералізму з ринком, демократією та правами людини. Консервативний ухил та пандемія коронавірусу активували питання комунікаційних обмежень як між державами, так і між людьми, що зачіпає права та свободи, які протиставляються безпеці суспільства ще з сумнозвісного 11 вересня. Отже, переорієнтація людства на так звані «традиційні» цінності в консервативній риторичі має вигляд абсолютно виправданої та обґрунтовується їхньою природною «істинністю» з глибоким онтологічним корінням, що фіксують релігійні метанаративи.

Просвітники та автори лібералізму, починаючи з Томаса Гобса, шукали принципово інший, відмінний від традиційного на той час, спосіб суспільної організації, що втілювався в концепцію суспільного договору (Гоббс, 1991, с. 102–108). Разом із новим способом суспільної організації народився і новий погляд на питання істини, вона припинила бути джерелом усього сущого, а навпаки, почала виникати в інтерсуб'єктивному полі як продукт комунікації, отже, її об'єктивність та абсолютність змінилася на суб'єктивність та відносність, трансформувавши свою домінантність в конвенціональність.

Ставлення до істинності є чи не головною темою філософії постструктуралізму, до якої належали автори «Ризоми» — прихильники конвенціональності. Таким чином, антитеза концепту ризоми — «дерево», як укорінена та центрована на корені структура, символізує парадигму з об'єктивною іс-

тиною — коренем, з якого й виростає вся структура. «Ризома» ж, яку автори зображують у вигляді грибниці, де міцелій не має єдиного центру, а являє собою суму взаємозв'язків між «точками ризоми», є метафорою конвенціональності або народження сенсу в процесі комунікації. Відомий постмодерніст Умберто Еко в романі «Ім'я рози» зазначав: «Єдина тверда істина — що треба звільнитися від нездорової пристрасності до істини» (Еко, 1989, с. 62). У цьому, безумовно, простежується парадокс: об'єктивна істина в тому, що її нема. «Смерть» істини спричинила інші постмодерністські «смерті»: автора, суб'єкта, історії тощо.

Прихильники істинності «традиційних» цінностей мають значний релігійний аргумент: ці цінності продиктовані Богом. У зв'язку з цим поставимо питання по-іншому: а на чому базується твердження, що «традиційні», за баченням консерваторів, цінності насправді є традиційними? Чи дійсно «єдина істина» є традиційною для людської цивілізації? Аналізуючи певні частини метанаративу людства з позиції їхнього відношення до концептів ризоми чи дерева, ми зможемо побачити, яким чином ці концепти взаємодіють із традиційними культурними цінностями людства. Отже, якщо ризоматичність є неприйнятною з позиції традиційних цінностей, то її критика має серйозне підґрунтя, інакше критиків можна запідозрити в маніпуляції традиційними цінностями з метою обмеження прав людини.

Ступінь опрацювання проблеми. Мілтон Фрідман уважав проблемою несумісність ринку та демократії (Фрідман, 2017, с. 75–90), він обґрунтовує, що ефективними можуть бути лише суспільні моделі, де наявний лише один з цих елементів (або Китай, або Швеція), з чого можна зробити висновок, що еkleктична комбінація ідей демократії та ринкової економіки втратила свою ефективність, а значить необхідно переглянути кожну зі складових лібералізму, включно з громадянськими правами та свободами, приватною власністю, приватністю життя тощо. Так парадоксальним чином неефективність ринку або демократії в консервативному дискурсі стає підосновою для сумніву в концепції прав людини. Зазначимо лише очевидне: не ринок став причиною конвенціональності, а навпаки, конвенціональність породила ринок, отже, неефективність ринку не може бути причиною автоматичної

відмови від принципу конвенціональності. Через кризу модерну, із її маркером — кризою ринкової економіки, множинність істини як необхідної умови ринку й викликає сьогодні найбільші сумніви в традиціоналістів, проте з позиції постмодернізму зосередженість на єдиній об'єктивній істині є причиною всіх катастроф людства.

Звинувачення в неефективності парадигми множинності істини є суттєвими, однак їхня вагомість є наслідком розуміння ефективності як об'єктивної цінності або істини, що є сумнівним. Консервативний дискурс, виходячи з ефективності концепту єдиного Бога, пов'язує істину з цінностями авраамічних релігій, а конвенціональність вважає наслідком язичницького хаосу багатобожжя. За такою логікою, консерватизм є ефективним та прогресивним, іншими словами — утіленням ідей модерну, кризу якого і фіксують консерватори. Відзначимо ідею прогресу та ефективності як один із аргументів консерваторів, який ми неодмінно розглянемо.

У своїй роботі «Два трактати про правління» (Локк, 1988) Джон Локк вступає в полеміку з роялістом Робертом Філмером, який був прихильником «традиційних» на той час цінностей, обґрунтовуючи свою позицію божественним правом державця на владу. Локк як християнський апологет довів, що державна влада не має божественного походження, а виникає в результаті домовленості суспільства через делегування останнім своїх повноважень для ефективного захисту своїх інтересів. Праця Локка носить цілком світський характер, а його звернення до Біблії обумовлено метою позбавити опонента аргументів. Локк, будучи захисником конвенціональності, вказав опоненту на маніпулятивність його позиції: «Автор надто піклується про те, щоб були монархи й мало про те, щоб були люди» (Локк, 1988, с. 163). Таким чином Локк викрив мету тих, хто стояв за Філмером — соціальну групу, яка, спираючись на «традиційні цінності», претендувала на право розпоряджатися життям, свободою та власністю інших. Влада, з позиції Локка, — це інструмент, створений у результаті колективного договору в середині суспільства. Цей інструмент є ефективним лише тоді, коли працює на інтереси суспільства, зворотний процес є маніпуляцією. Постмодерніст Жак Дерріда свого часу запропонував концепт деконструкції (Дерри-

да, 2000, с. 18), який став інструментом для роботи з симулякрами, на які перетворювались цінності, позбавлені сенсу з природних причин. Процес позбавлення монархії божественності, який розпочав Джон Локк, має ознаки деконструкції.

«Традиційні цінності», які ми досліджуємо, сьогодні не відстоюють божественність влади, вони лише ставлять під сумнів принцип конвенціональності істини, але це лише тактична відмінність. Головним у них залишається принцип існування об'єктивної істини, що лежить у корені світу, і така позиція цілком вкладається у парадигму дерева.

Говорячи про концепт «дерева», не зважаючи на всю його метафоричну прозорість, варто зазначити, що походження від нього прикметника, принаймні в слов'янських мовах, на відміну від прикметника «ризоматичний», є доволі непростим завданням, тому деякі дослідники пропонували варіанти його уточнення. Андрій Плахов у своїй кандидатській дисертації (Плахов, 2015, с. 62–71) пропонує варіант «деревовидний», а Валерій Сагатовський замінює слово «дерево» на «піраміда» (Сагатовський, 2010), що здається цілком виправданим: з одного боку — піраміда є метафорою ієрархії, а з іншого — застосування геометричної фігури для позначення абстрактного концепту є більш обґрунтованим, оскільки автори «Ризоми» постійно оперують математичними поняттями, починаючи з точок та ліній. Проблема лише в тому, що дерево з геометричної позиції є іншою фігурою. Проте завдяки Бенуа Мандельброту ми можемо запропонувати назву, що об'єднає і дерево, і піраміду: це винайдений ним фрактал (Мандельброт, 2002, с. 5–10). Наша спроба залучити метафору фракталу в контексті розмови про ризому не є першою, так московський культуролог Олена Ніколаєва (Ніколаєва, 2014) пропонує фрактальність, як спосіб опису ризоми, точно описавши роботу фракталу, як «принципово нескінчений процес», «форма, що розгортається перманентно», чомусь побачила у фракталі саме ознаки ризоми, а не дерева, незважаючи на те що сам Мандельброт уважав дерево фрактальною структурою (Мандельброт, 2002, с. 1). Кожна гілка повторює собою структуру самого дерева, отже, відбувається процес декалькоманії. Нескінченне самовідтворення форм є відображенням роботи кальки, а не карти, притаманної ризомі (Делез, & Гваттари, 1996, с. 29–35). Ризома, на

відміну від фракталу, принципово не має форми, вона скоріше є «тілом без органів» (Делез 2011, с. 118–120), знаходиться у взаємозв'язках між своїми точками, отже, розгортається не за порядком нескінченного калькування принципу, закладеного у форму, а навпаки — пошуку нових принципів узасмодії своїх точок, а значить нескінченного розмаїття випадкових форм. Чи можна ці форми проаналізувати за допомогою фракталу? Безумовно, адже фрактал — ефективний інструмент, ризома ж принципово не є інструментом, отож зафіксуємо інструментальність та ефективність як головні характеристики фракталу.

Інші російські дослідники повторюють цю сумнівну тезу: «Мабуть, найнестабільнішу та найнелінійнішу траєкторію розвитку демонструє фрактал ризома» (Бакиєв, 2017). Сам вислів «фрактал ризома» є оксимороном, адже ефективність фракталу якраз і визначається його стабільністю та лінійністю, тобто нелінійна та нестабільна трансструктура не може бути фрактально-ефективною загалом.

Визначення ризоми як різновиду фракталу, напевно, є спробою знищення самого концепту ризоми, за цим стоїть бажання нівелювати різницю між деревом як фракталом та ризоною, що є діаметрально протилежним дереву концептом. Якщо припустити, що ризома є фракталом, то вся її складність виникає не через принципову відсутність у ній кореня як єдиного принципу побудови, а лише через те, що цей корінь глибоко прихований, незбагнений та трансцендентальний. Позиція, що ризома є одним із проявів фрактальності, вступає у суперечність одразу з позиціями як Дельоза й Гватарі, так і Мандельброта. Але така позиція цілком узгоджується із лінією Алена Бадью. Для критиків Дельоза, напевно, найрозумнішим було би довести, що ніякої ризоми як культурної парадигми принципово нецентрованої на ідеї не існує зовсім, а все життя є нескінченим фракталом: результатом перманентної декалькоманії абсолютної істини. Ми бачимо, що в цьому контексті концепт фракталу як антитези концепту ризоми є не лише зручним, а й принциповим, оскільки існує великий ризик його використання не як синоніма дерева, а як синоніма ризоми, що руйнує саму сутність ризоматичності. Тому в подальшому будемо принципово використовувати слово «фрактал» як синонім концепту дерева.

Бадью щиро вірив в існування об'єктивної ідеальної істини: «... вдаючися до спроби скоріше відновити платонізм, ніж його скинути, я переконаний у існуванні принципів» (Бадью, 2004, с. 29). Дельоз же належав до протилежної Бадью парадигми мислителів (Бадью, 2004, с. 13) та відступив від «істинного» лібералізму, очевидно представленого вченням Еммануїла Канта про а-пріорність, яке не заперечувало існування об'єктивної істини. Бадью — захисник фрактальної парадигми, усі його протиставлення своєї «істинної» події «чистій» події Дельоза насправді є запереченням самої можливості існування ризоми: усі ризоми є лише прихованими фракталами, а значить усіма процесами у світі хтось керує. Світоглядна позиція, коли за будь-якою подією обов'язково мають стояти чийсь персональні інтереси, породжує унікальне явище, відоме нам як конспірологія. Отже, у бажанні заперечити можливість ризоматичності Бадью стверджує таке: «По суті вчення Дельоза є платонізмом із зсунутим центром» (Бадью, 2004, с. 40), тобто говорячи більш популярно — збоченим платонізмом. Іншими словами: ринок насправді є керованим, просто ті, хто ним керують, настільки підлі й розумні, що їх не видно — це і є ознакою конспірології. Ну якщо ризома є фракталом, тоді лібералізм є фашизмом. Ну а подальші імперативи відомі: правда — це брехня, війна — це мир та подібне в стилі Дж. Орвелла.

Особливій критиці Бадью була піддана «Логіка сенсу» (Делез, 2011). Цю книгу було написано до формулювання концепту ризоми, але вона явно свідчить про ризоматичність сенсу, який виникає завжди між двома елементами, так само як і ризома виникає між своїми точками, отже, сенс є ризоматичним. Таким чином, твердження про те, що в суперечці народжується істина, та про сенс як продукт комунікації є позначенням одного й того самого процесу — ризоматичної взаємодії.

Згідно з Жилем Дельозом, ризома — сума взаємовідносин, фрактал — інструмент декалькоманії (Делез, 1996, с. 30–40). Фрактальна структура, на відміну від ризоматичної, може ефективно продукувати сама себе. Ризома ж трансформується через підключення до себе інших елементів (Делез, 1996, с. 15–18). Фрактал — вертикальна ієрархічна структура, ризома — горизонтальна соціальна мережа. Фрактал має єдину мету, ризома є сукупніс-

то різних, часто протилежних цілей. З огляду на останній факт, фрактал є ефективним інструментом, на відміну від ризоми, що інструментом не є. На прикладі дерева в біології ми бачимо чіткі ознаки ефективного самовідтворення. В основі фракталу лежить формула функції, що працює, як годинник. Фрактал створюється заради виконання мети, фрактал — функція, ризома — принципово не функція, вона сама генерує сенси, а значить і функції, ризома, не будучи ефективною, створює фрактали, що в результаті призводить і до її трансформації. Ризома первинна відносно фракталу, коли фрактал починає претендувати на первинність відносно ризоми, порушується їхній консенсус та стається катастрофа.

«Ім'я, що висловлює свій власний сенс може бути лише нонсенсом» (Делез, 2011, с. 93), так і істина, що висловлює саму себе, є нонсенсом, вона може проявитися лише в множинності, у відносинах з іншими істинами, тобто в ризомі.

Мета дослідження — крізь призму культурних образів як втілення архетипів колективного несвідомого простежити принципи взаємодії парадигм ризоми та фракталу в метанаративах цивілізації.

Завдання дослідження :

1. Провести аналіз деяких відомих мета-нарративів з позиції їхнього ставлення до відповідних парадигм.

2. Визначити взаємодію та взаємозалежність парадигм та на цьому підґрунті провести паралель між ліберальними та «традиційними» цінностями.

Виклад проблеми. Джон Локк показав, що влада є інструментом, а значить відповідає концепту фракталу, цей інструмент створило суспільство, що має ризоматичну природу. Локк доводить, що спроба фракталу посісти місце ризоми викликає катастрофу. Історій, коли фрактал та ризома міняються місцями, безліч: це, з одного боку, постапокаліптичні «Термінатор» та «Матриця», з іншого — «Портрет Доріана Грея» чи «Галатея».

Аристотель порівнював філософію з вільною людиною, а науки — з рабами (Аристотель, 2006, с. 2–6). Раб у античності вважався інструментом, його функція — ефективно виконувати певну роботу. Науки, як і раби — функціональні, на відміну від філософії, яка не функціональна загалом, вона не шукає відповіді, а ставить питання та спостерігає

за дослідженням, тому що всі науки існують з певною метою, а філософія — для себе самої. Отже, бінарна опозиція філософія-наука, згідно з Аристотелем, відповідає бінарній опозиції вільна людина-раб, або, як ми з'ясували: пошук сенсів — функціональність, де філософія виступає як ризоматична, а науки — як фрактальні. Головним інструментом філософії є картографування, а наук — декалькоманія. Філософія, мати наук, ставлячи питання, і породила науки, вони шукають відповіді, і в цьому процесі набагато ефективніші за свою матір. Науки-раби, будучи фракталами, обслуговують вільну філософію, яка відповідає концепту ризоми. На цьому прикладі ми бачимо безумовну первинність ризоми щодо фракталів.

Звичайно, наш аналіз та трактування є лише гіпотетичними, без фрактальної претензії на абсолютну істину, проте навіть з позиції ігрової культури цікаво застосувати концепти ризоми та фракталу до біблейних сюжетів, що має народити сенс як ризому. Розпочнемо з дерева пізнання добра і зла, адже культурний образ дерева однозначно вказує нам на його фрактальне походження. Дерево пізнання добра і зла — фрактал, тобто інструмент, що дозволяє давати оцінку явищам, називаючи їх добром і злом. Оскільки добро і зло — найвідоміша бінарна опозиція, то фрактал — інструмент для створення бінарних опозицій, які, згідно з Жаком Деррида, — причина дискурсивних проблем та підлягають деконструкції (Деррида, 2000, с. 18). Бог заборонив людям користуватися плодами цього фракталу, судячи з усього, через небезпечність оцінки явищ з позиції бінарної опозиції «добро-зло», що корелюється з фразою Христа: «Не судіть і не судимими будете» (Мт. 7:1–12). Судження про добро і зло є явищем фрактальним, а переконує у його потрібності персонаж з іменем Змій, якого нерідко в релігійній традиції вважають утіленням Диявола. Умберто Еко у своєму романі говорить: «Диявол — це істина, що ніколи не піддавалася сумніву» (Еко, 1989, с. 141). Фрактальне мислення породжує істини, воно оперує істинами, воно ставить людей у залежність від цих сумнівних істин. Біблія описує маніпуляцію за допомогою фрактала, який нав'язує людині певні сумнівні цінності з метою уподібнитись Богу. Не дивно, що Бог не був у захваті від такої індоктринації людини, тому останню і було віддалено від Нього.

Цікавими виявляються і взаємини з Богом людини, створеної за образом і подобою Божою. Процеси, що відбуваються у фізичному тілі людини, за всіма ознаками схожі на процеси такої фрактальної структури, як дерево, адже в їхньому корені є ДНК — молекула, де записана формула функції даного фракталу, проте метафізика людини: мислення, що виникає в результаті взаємодії нейронів та особистість як сума взаємин із зовнішнім світом — поняття ризоматичне.

«Відображення дійсності виникає і розвивається в процесі розвитку реальних зв'язків людей з оточуючим їх людським світом, цими зв'язками визначається і, своєю чергою, робить зворотний вплив на їхній розвиток» (Леонт'єв, 2004, с. 25–34).

Отже, Бог, будучи явищем трансцендентним та метафізичним, що вдихнув у людину дух, її ризоматичну метафізику, є втіленням концепту ризоми, і саме за своїм ризоматичним образом він людську метафізику й створив. На прикладі філософії за Аристотелем та «Логіки сенсу» Дельоза ми зробили висновок, що ризома є виробником сенсу, відповідно і концепт Бога, як виробника сенсів просто не може за визначенням бути інструментом або фракталом. Ще одним підтвердженням ризоматичності Бога є теза про те, що Бог є любов (1 Івана 4:8). Любов є взаєминами, сумою стосунків, комунікацією, що виникають між людьми, а значить ризоною.

Бог, будучи ризоною, створив дерево пізнання добра і зла — перший у людській культурі фрактал: ризома створює фрактали як інструменти, а всі оцінки за принципом «добре-погано» є лише оцінкою ефективності інструменту у відповідності до мети його створення. Дерево пізнання добра і зла — інструмент для оцінки фракталів, але цей інструмент не може застосовуватись до ризоми, тому що ризома не є інструментом за визначенням, а значить, вона не може бути ефективною загалом, як не може бути філософія наукою, а вільна людина — рабом, саме через це Біблія наполегливо не рекомендує користуватися плодами дерева пізнання добра і зла та судити людей.

Біблія має й таку позицію: не сотвори собі кумира, «не вклоняйся їм і не служи їм...» (2М. 20:5) — звучить одна з головних заповідей. В язич-

ництві для того, наприклад, щоб земля краще родила, її треба було задобрити, принести їй певну жертву. Таким чином, земля як інструмент (фрактал) необхідна для вирощування продуктів харчування, у процесі поклоніння ставилась вище за ризому — людську особистість — і підпорядковувала її собі. Це той самий процес, що й поклоніння мечу або іншій зброї, що не раз описано в літературі. Меч — лише інструмент, а ставити інструмент вище за його власника означає поміняти фрактал та ризому місцями або фрактально-ризоматичну інверсію. Якщо інструмент може перетворити вільну людину на свого раба, то він стає кумиром. Водночас, ніяка технологія, будучи науковою або магичною, не може бути первинною відносно людини, вона — інструмент, а поклоніння інструменту означає підміну ризоми фракталом, тоді й починаються катастрофи, як у фільмах «Термінатор» та «Матриця».

Номадологія (Делез, & Гваттари, 2005) Дельоза та Гваттарі описує певний тип особистості — номада, що відповідає парадигмі ризоми. Продовжуючи цю тему, професор Лідського університету (Велика Британія) Зігмунд Бауман у своїй статті «Від пілігрима до туриста» (Бауман, 1995) теж звертається до такого типу особистості, створюючи власну бінарну опозицію — пілігрим-турист. Пілігрим має мету, як спосіб реалізації ідеї, він еперто йде до неї. Зосередженість пілігрима на меті робить його свого роду рабом мети, тому поведінка пілігрима відповідає фрактальній парадигмі. Турист же не має чітко сформульованої мети своїх мандрів, він мандрує ні для чого, лише спостерігає за світом та вивчає його способом картографування. Отже, бауманівський образ туриста, відповідаючи дельозівському концепту номада, існує за ризоматичною парадигмою. Номад — головний герой постмодернізму, він завжди понад ідеями та істинами, він завжди мандрує, вивчає та картографує, він може володіти над-здібностями як Едвард Рукі-Ножиці, Мюнхгаузен чи Мері Поппінс. Слово «номад» означає кочівника, і як першого кочівника-скотаря в Біблії описано Авеля, а питання, чому Бог не прийняв жертву його брата Каїна й дотепер викликає безліч запитань. Якщо ми припустимо, що й тут Бог продемонстрував свою прихильність до ризоматичності та несприйняття фрактальної парадигми, то історія набуває сенсу. АVELь — номад. Бог прийняв у жертву ягня, продукт скота-

ря, та не прийняв у жертву плоди землі хлібороба Каїна. Для того, щоб розводити худобу, скотар не має бути прив'язаним до одного місця, він не є заручником (рабом) землі, яку ми вже визначили як інструмент, скотар є носієм концепту ризоми. Номад є незакоріненою системою, його життя не залежить від конкретної місцевості, він змушений бути динамічним, пристосовуватись до обставин та у взаємодії із ними створювати нові сенси. Номад не залежить від власних інструментів, навпаки, вони служать йому. Тому в культурі номади часто зображаються зрощеними зі своїми інструментами (Едвард Руки-Ножиці, Бетмен, Спайдермен), ніби демонструючи владу ризоми над фракталами, та набувають рис супер-героїв і маргіналів одночасно, оскільки їхнє неукорінення вибиває їх із соціальної структури. Каїн же — хлібороб, він прив'язаний до землі, залежить від неї, а також від сил природи, а залежність передбачає поклоніння, таким чином і створюються кумири. Не прийнявши жертву Каїна, Бог не прийняв фрактальний спосіб життя Каїна, протиставивши йому ризоматичність Авеля. Тому Бог і укладає завіт із євреями — кочівним народом, народом-номадом. Бог дуже довго не дає їм землі, очевидно, щоб вони не укорінились у ній, як Каїн, вони дуже довго просять Його, щоб він настановив їм царів (1 Сам. 8:6), проти чого Він довгий час заперечував. Останній сюжет корелює із поглядами на гіпотетичну божественність монархії Джона Локка, згідно з якими царська влада, як прототип держави, має бути інструментом (фракталом), функція якого — служити суспільству (ризомі), а не навпаки. Смерть Авеля — перша з численних жертв номадів у культурі людства. Смерть номада у культурі завжди є наслідком фрактально-ризоматичної інверсії — протиприродного домінування фракталу над ризоною, тому й убиває Авеля саме Каїн. Номадом був і Ісус Христос, проповідування якого теж закінчилося стратою — Ісус теж був мандрівником, не прив'язувався до місцевості, чому й навчав своїх учнів. Ісус теж заперечував кумирів, стверджуючи, що не людина для суботи, а субота для людини (Мр. 2:27), а ми можемо перефразувати його слова: не ризома для фракталу, а фрактал для ризоми.

Описуючи ризому за допомогою такого фрактального інструменту як мова, неможливо не протиставити її фракталу, проте було би некоректним вбудовувати ризому у фрактальну ієрархію: ризома

не є головнішою, кращою та добрішою. У ризомі і фрактала лише різні принципи існування, а фрактально-ризоматична інверсія підміняє ці принципи, як результат і виникають ситуації боротьби, аж до повного знищення обох: ризома, знаходячись у середині фракталу, здатна його знищити, а значить, говорячи мовою бінарних опозицій, є злом. Так ризоматичну транс-структуру має розповсюдження ракових клітин у фрактально організованому тілі, ракова пухлина є метафорою і ризоматичних корупційних зв'язків у середині тіла держави. З іншого боку, боротьба на взаємне знищення може початися, коли фрактал держави припиняє бути інструментом ризоми суспільства. Інструмент не може керувати ані людиною, ані суспільством. Історія «Термінатора» Джеймса Кемерона є відповіддю на питання, чому не можна створювати собі кумира, власне, і трагедія «Титаніка» того самого режисера про те саме — його згубила віра в технологію, у те, що «Титанік» потопити не можна. «Титанік» — образ модерну та прогресу, а люди на ньому зі своїми дрібними взаєминами — лише незначні додатки, насамкінець світ розбивається об природу — чорний неприборканий океан, готовий проковтнути людину в будь-який момент. Для Європи таким чорним океаном свого часу стала Перша світова війна — початок кінця модерну — нескінченного фрактального пафосу.

Ідея прогресу є християнською, виникає із християнської ж концепції часу. Прогрес розглядає весь світ, як цілковитий фрактал, що має свою мету, початок і кінець. Світ є інструментом Бога, фракталом, створеним Богом заради його мети. Ця ідея описана в Біблії, проте набула своєї популярності в епоху модерну завдяки своїй ефективності та відповідності протестантській етиці. У період античності популярною була циклічна модель часу, християнство, розімкнувши коло часу, запропонувало лінійну модель, але вже Гегеля вона перестала задовольняти, тому він запропонував модель спіралі, об'єднавши дві попередні моделі. Гегелівська модель остаточно розбилася разом із «Титаніком», але неефективною вона стала тоді, коли Ніцше поставив свій знаменитий діагноз: «Бог помер... Ми Його вбили — ви і я» (Ницше, 2002, с. 141). Християнська фрактальна модель часу як лінії чи спіралі стала не лише неефективною, але й небезпечною для людства, через те що втратила свій зв'язок із ри-

зоною: Богом, що «помер». Таким чином відбулася фрактально-ризоматична інверсія: прогрес, будучи інструментом, посів місце ризоми. Насправді Бог є лише метафорою концепту ризоми, ніцшеанське «вбивство Бога» означає перетворення Його на симулякр, де ризома як позначуване припиняє своє існування, а залишаються позначники під іменем «Бог» або «прогрес», але вони далеко відірвалися від позначуваного та перетворились на кумирів. Ідея прогресу є такою ж «традиційною» цінністю, як і ідея божественної симуляції. Таким чином, носії «традиційних» цінностей продають суспільству як цінності не лише фрактали, а й симулякри. Консерватори звинувачують постмодерністів у тому, що вони замість мети пропонують людям порожнечу. І, напевно, це правда, але насправді порожнечу вони пропонують не замість мети, а замість симулякра, і саме цей факт консерватори визнати не можуть через власне фрактальне мислення. Постмодерністи, на думку консерваторів, знищили й час, насправді ж, вони повернули його людству, але не як фрактальну спіраль, а як ризому: модель часу Зігмунда Баумана (Бауман, 1995) — ризому, що позбавляє час мети, відповідно до описаної ним номадичної моделі туриста.

Висновки. Ризома є первинною відносно фракталу, ризома створює фрактали, які є ефективними в досягненні конкретної мети. Фракталами є будь-які фізичні та метафізичні ієрархічні структури, що мають конкретно сформульовану мету та належні функції для виконання цієї мети: інструменти, технології, правила, громадські інститути, організації та закони, ними створені. Первинність ризоми від-

носно фракталу в культурі створює фрактально-ризоматичний консенсус, інверсія якого призводить до катастрофи, звідси й походить правило: не створи собі кумира. Істина — поняття фрактальне, оскільки лише фрактали, маючи мету, здатні давати оцінку явищам з позиції цієї мети. Таким чином, ми кваліфікуємо «традиційні цінності» як явище фрактальне, саме завдяки своїй фрактальності й можлива оцінка інших явищ. На противагу їм, ті ліберальні цінності, в основі яких лежить конвенціональність, відповідають концепту ризоми.

Проаналізувавши з позиції взаємодії концептів ризоми та фракталу основні традиційні наративи аврамічних релігій, що вплинули на формування культури цивілізації, ми доходимо висновку, що саме принцип первинності ризоми та вторинності фракталу є основним елементом традиційних цінностей, що свідчить про ідентичність ліберальних та традиційних цінностей, які не потребують протиставлення. Фрактальні цінності, що заперечують конвенціональність істини та декларують єдину об'єктивну істину, є ефективними лише у випадку виконання конкретного завдання, іншими словами є технологією, або інструментом. Поклоніння інструментам з позиції традиційних релігій є ідолопоклонством. Фрактально-ризоматична інверсія завжди закінчується катастрофою перетворення людини на інструмент. Водночас, права людини як реалізація ризоматичних можливостей людини є беззаперечною традиційною цінністю, усе інше — спробою маніпуляції. Ті «традиційні цінності», що обмежують права і свободи людини в ім'я об'єктивної істини, насправді є нічим іншим, як убивством Каїном Авеля.

Література:

- Аристотель. (2006). *Метафізика*. Москва: Эксмо.
- Бадью, А. (2004). *Делез. Шум бытия*. Пер. с франц. Д. Скопина. Москва: Фонд научных исследований «Прагматика культуры», издательство «Логос-Альтера»/«Ессе homo».
- Бакиев, А. (2017). Фрактальное моделирование метафоры «жизнь — поездка» в художественном дискурсе Т. Пратчетта. *Доклады Башкирского университета*. Т. 2. № 3. С. 519–522.
- Бауман, З. (1995). От паломника к туристу. *Социологический журнал*. Том 0. № 4. С. 133–154.
- Герман, И. (2017). «Будущее нужно активно изобретать»: философ Брайан Массуми об эволюции ризомы и спекулятивном прагматизме. Відновлено з <https://theoryandpractice.ru/posts/8115-rizoma-massumi>
- Гоббс, Т. (1991). *Левифан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского*. Москва: Мысль.

- Делёз, Ж. (2011). *Логика смысла*. Москва: Академический Проект.
- Делёз, Ж., & Гваттари, Ф. (1996). *Ризома. Философия эпохи постмодернизма*. Сост., ред. А. Усманова. Минск: Красико-принт, за Deleuze G., Cuattari F. Rhizome. P., 1976.
- Делёз, Ж., & Гваттари, Ф. (2005). Трактат о номадологии. *НК*, № 2 (92). С. 183–187.
- Деррида, Ж. (2000). *О грамматологии*. Перевод Н. Автономовой. Москва: Ad Marginem.
- Леонтьев, А. (2004). *Деятельность. Сознание. Личность*. Под ред. Д. А. Леонтьева. Москва: Смысл; Академия.
- Локк, Дж. (1988). *Два трактата о правлении. Сочинения*. Москва: Мысль.
- Мандельброт, Б. (2002). *Фрактальная геометрия природы*. Москва: Институт компьютерных исследований.
- Неупокоєв, Р. (2018). Екзистенціальні особливості естрадного номера із лялькою. *Культурологічна думка*. № 14. С. 205–215. DOI: <https://doi.org/10.37627/2311-9489-14-2018-2.205-215>
- Николаева, Е. (2014). От ризомы и складки к фракталу. *Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки*. №2. С. 114–120.
- Ницше, Ф. (2002). *Веселая наука: Философская проза*. Пер. с нем. А. Николаева. Санкт-Петербург: Издательский Дом «Кристалл».
- Плахов, А. (2015). Проблемы специфики современного естественнонаучного познания в свете философских концепций Жюль Делеза. *Диссертация на соискание научной степени кандидата философских наук*. Институт философии Российской академии наук. Москва.
- Сагатовский, В. (2010). Пирамида или ризома? *Аналитика культурологии*. № 16. С. 89–91.
- Фридман, М. (2017). *Капіталізм і свобода*. Пер. Релі Рогачевської. Київ: Наш формат.
- Эко, У. (1989). *Имя розы*. Москва: Книжная палата.

References:

- Aristotle. (2006). *Metafizika [Metaphysics]*. Moscow: Eksmo. (In Russian)
- Badiou, A. (2004). *Deleuze. Shum bytiia [Deleuze. La clameur de l'Être]*. Moscow: Fond nauchnykh issledovaniy "Pragmatika Kultury", izdatelstvo "Logos- Altera"/"Ecce homo". (In Russian)
- Bakiev, A. (2017). Fraktalnoe modelirovanie metafory "zhizn — poezdka" v khudozhestvennom dickurse T. Pratchetta [Fractal modeling of the "life is a trip" metaphor in the Artistic Discourse of T. Pratchett]. *Doklady Bashkirskogo Universiteta*. Vol. 2. № 3. P. 519–522. (In Russian)
- Bauman, Z. (1995). Ot palomnika k turistu [From pilgrim to tourist—or a short history of identity]. *Sotsyologicheskyy zhurnal*. Vol. 0. № 4. P. 133–154. (In Russian)
- Deleuze, G. (2011). *Logika smysla [Logique du sens]*. Moscow: Akademicheskyy Proekt. (In Russian)
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1996). *Ryzoma. Filosofiya epokhy postmodernizma [Rhizome. Philosophy of the postmodern era]*. A. Usmanova (Ed.). Minsk: Krasiko-print. From Deleuze, G., & Cuattari, F. Rhizome. P., 1976. (In Russian)
- Deleuze, G., & Guattari, F. (2005). Traktat o nomadologii [A treatise on Nomadology]. *НК*, № 2 (92). P. 183–187. (In Russian)
- Derrida, J. (2000). *O grammatologii [De la grammatologie]*. Translated by N. Avtonomova. Moscow: Ad Marginem. (In Russian)
- Eco, U. (1989). *Imia rozy [Il nome della rosa]*. Moscow: Knizhnaia palata. (In Russian)
- Friedman, M. (2017). *Kapitalizm i svoboda [Capitalism and Freedom: Fortieth Anniversary Edition]*. Translated by Nelia Rohachevska. Kyiv: Nash format. (In Ukrainian)
- German, I. (2017). «Budushcheye nuzhno aktivno izobretat»: filosof Brayan Massumi ob evolyutsii rizomy i spekulativnom pragmatizme ["The future must be actively invented": philosopher Brian Massumi on the evolution of the rhizome and speculative pragmatism]. Retrieved from: <https://theoryandpractice.ru/posts/8115-rizoma-massumi> (In Russian)
- Hobbes, T. (1991). *Leviathan ili Materia, forma I vlast gosudarstva tserkovnogo i grazhdanskogo [Leviathan or Matter, the Forme, and Power of a Commonwealth, Ecclesiasticall and Civil]*. Moscow: Mysl. (In Russian)
- Leontiev, A. (2004). *Deiatelnost. Soznanie. Lichnost [Activity. Consciousness. Personality]*. D. A. Leontiev (Ed.). Moscow: Smysl; Akademia. (In Russian)

- Locke, J. (1988). *Dva traktata o pravlenii. Sochinenia* [Two Treatises of Government]. Moscow: Mysl. 1988. (In Russian)
- Mandelbrot, B. (2002). *Fraktalnaia geometriia prirody* [The Fractal Geometry of Nature]. Moscow: Institut kompiuternykh issledovaniy. (In Russian)
- Neupokoiev, R. (2018). Ekzistentsialni osoblyvosti estradnoho nomera iz lialkoiu [Existential features of a variety show with a puppet]. *The Culturology Ideas*. № 14. P. 205–215. (In Ukrainian) DOI: <https://doi.org/10.37627/2311-9489-14-2018-2.205-215>
- Nietzsche, F. (2002). *Veselaia nauka: Filosofsksia prosa* [Die fröhliche Wissenschaft]. Translated from German by A. Nikolaev. St. Petersburg: Izdatelskiy Dom "Kristal". (In Russian)
- Nikolaieva, E. (2014). Ot ryzomy i skladki k fraktalu [From rhizome and fold to fractal]. *Vestnik Severnogo (Arkticheskogo) federalnogo universiteta. Seria: Gumanitarnye i sotsialnye nauki*. № 2. P. 114–120. (In Russian)
- Plakhov, A. (2015). Problemy spetsyfiki sovremennogo estestvennonauchnogo poznania v svete filosofskikh kontseptsiy Zhilia Deleza [Problems of the specifics of modern natural science in the light of the philosophical concepts of Gilles Deleuze]. *Dissertation for the degree of candidate of philosophical sciences*. Moscow: Instytut filosofii Rosiyskoy akademii nauk. (In Russian)
- Sagatovskiy, V. (2010). Piramida ili ryzoma? [Pyramid or Rhizome?]. *Analitika kulturologii*. № 16. P. 89–91. (In Russian)

Неупокоев Руслан Валентинович

Культурный феномен концепта ризомы

Аннотация. В статье исследуются проявления концепции ризомы, предложенной Жилем Делезом и Феликсом Гваттари, в нарративах человечества с использованием элементов постмодернистской методологии и уточнением терминологического инструментария. Исследование проводится методом анализа и деконструкции некоторых культурных архетипов с точки зрения релевантности изучаемой концепции. Применение этих методов к библейским архетипам, которые долгое время влияли на образ мышления человечества, позволит проанализировать онтологические элементы отдельных идеологических построений, которые лежат в основе принципов либеральной и консервативной идеологий. Анализ позволяет выявить манипуляции элементами определенных культурных и философских трендов и оценить их перспективы, в том числе возможное влияние на глобальные трансформационные процессы в человеческой культуре.

Ключевые слова: истина, конвенциональность, ризома, дерево, фрактал, фрактально-ризоматическая инверсия.

Методы: анализ, сравнение, деконструкция, картографирование.

Ruslan Neupokoiev

Cultural phenomenon of the rhizome concept

Abstract. The article examines the manifestations of the rhizome concept proposed by Gilles Deleuze and Felix Guattari in human narratives, using elements of the postmodern methodology with clarification of terminology tools. The research is carried out by the method of analysis and deconstruction of some cultural archetypes from the standpoint of relevance to the studied concept. The application of these methods to biblical archetypes, which have long influenced the way of thinking of mankind, will allow to analyze the ontological elements of individual ideological constructs, which are the base for the principles of liberal and conservative ideologies. The research is applied to the values called traditional but formed mainly in the XIX century, and their true relation to the deep cultural tradition of the Abrahamic religions. The analysis allows to identify the manipulation of elements of certain cultural and philosophical trends and assess their prospects, including the possible impact on global transformation processes in human culture.

Keywords: truth, conventionality, rhizome, tree, fractal, fractal-rhizomatic inversion.

Methods: analysis, comparison, deconstruction, mapping.